

РИЈЕТКА ВРСТА НАДГРОБНИХ СПОМЕНИКА У КУМАНОВСКОМ КРАЈУ

Овдје су у питању ријетки споменици¹⁾ који пружају врло занимљив материјал за проучавање, па бих овим чланком желио да на њих упозорим, затим да дам неколико основних података до којих сам могао доћи пригодном једне кратке посјете и да, у вези с тим, истакнем неколико својих опажања.

Прије свега, напомињем да о таквим надгробним споменицима, колико ми је познато, досад није ништа писано осим у чланку д-ра Миленка Филиповића: „Дивљански ковчези“ који је објављен у Гласнику Земаљског музеја у Сарајеву.²⁾ Овај мој чланак је нека врста допуне подацима и излагању д-ра Филиповића.

Некропола на коју сам упозорен налази се у селу Павлишенцима. Ако се иде цестом од Куманова према Штигу, па се на 27 км скрене десно, на удаљености од 1 км су Павлишенци. Око 400 м источно од села, покрај пута, на доста пространом а благом узвишењу смјештена је некропола са око 500 камених надгробних споменика оријентираних по правцу запад — исток (сл. 1). Већина споменика је у облику правоуглог паралелоипеда чија је доња база (на којој лежи) нешто мања од горње, због чега усправне стране нису сасвим вертикалне него мало закошене. Споменик је, дакле, с доње стране нешто сужен. У Босни и Херцеговини има много средњовјековних надгробних споменика — стећака таквог облика и ми тај основни облик називамо сандуком, за разлику од облика плоче и сљеменака. Због таквог облика је д-р Филиповић надгробне споменике који се праве у селу Дивљу, а употребљавају у неким селима Скопске Црне Горе, назвао ковчезима. Редовно горња страна прелази преко усправних (бочних и чеоних) и тиме ствара утисак поклопца на сандуку. Споменици су, иначе, грађени од једног комада камена, монолити су, али су изнутра шупљи, издубени и немају доње базе уопште него леже ослоњени на ивице усправних страна. Измјерио сам величину једног таквог споменика који ми се учинио да има просјечне димензије: дужина 163 см, горња ширина 54 и доња 45 см, висина 40 см. Горња стијена је дебела 8 см, а прелазила је на све стране по 5 см. Дебљина зидова сандука износила је око 6 см. Неки сандуци леже на земљи, а неки на посебној плочи или на комадима плоча. На тој некрополи има малих, али и нешто већих споменика. Мислим да они мали припадају дјеци.³⁾ Код неких споменика је прелаз

Сл. 1. Некропола у Павлишенцима — поглед са југоисточне стране

од горње ка усправним странама једноставан и оштар, а код неких тај прелаз има једну или двије степенице или је благ, у виду лука.

Сви споменици имају додатак у облику крста који је усађен код покојникове главе, тј. у западном крају горње стране. Крстови су најчешће једноставни, приближно једнаких кракова који су понекад незнатно проширени при крајевима. Димензије једног таквог просјечног крста износе: ширина 40 см, висина 40 см, дебљина 10 см (сл. 2).

Извјестан број споменика у Павлишенцима, можда десетак посто, има пластичне или удубљене мотиве који су или орнаменти или симболи, или пак фигуралне претставе. Најчешће су то фризови на усправним странама, одмах испод горње површине, у виду низа пластичних а једнако великих разноврсних троуглова, или само урезаних цик-цак линија. Понекад умјесто таквог фриза видимо само неколико поређаних пластичних полујабука или испупчења у облику коцки. На неким усправним странама су свега по 2 до 3 такве полујабуке или коцке, или пак 2—3 пластична троугла чије се доње стране стапају у лук, док на неким страницама опет видимо урезане крстове (сл. 2 и 3).

И неке горње странице су украшене. Ту се види бордура од пластичних равнокраких троуглова или од урезаних цик-цак линија (сл. 4). Осим тога, на горњим странама има обичних и стилизованих крстова. Они су редовно врло пластични. Доњи усправни крак им је много дужи. Кракови стилизованих крстова се обично завршавају проширењем у облику пуног или удубеног круга, односно у облику кружног вијенца (сл. 5 и 6). Један такав крст има и попречне кракове при завршетку доњег усправног крака (сл. 7). Више пута се на горњој страни нађе удубљење у облику округле посуднице.

Сл. 2. Неколико споменика на некрополи у Павлишенцима

Сл. 3. Украси на усправним странама споменика у Павлишенцима

Знатан број крстова, као другог дијела споменика, имају такође украсе. Они су најчешће на западној, широј, страни крста. Обично је то урезана једноставна или двострука линија која се пружа паралелно с ивицама кракова (сл. 8). Неки крстови одозго и са страна, а понекад и на предњој страни, имају врло пластичне испусте у облику јабуке (сл. 9). На предњој, тј. западној страни крста, у његовом централном дијелу, или пак у средини појединих кракова, понекад видимо урезане једноставне или стилизоване крстове (сл. 8, 9 и 10). У неколико случајева у средини предње стране урезана је пра-

Сл. 4. Украс на горњој страни споменика
у Павлишенцима

воугаона ниша чије су ивице пластичне (сл. 10 и 11). На једном крсту је та ниша у облику аркаде, а на другом су четири такве нише (сл. 11 и 12). Има и другачијих мотива на овим крстовима. Овдје је истичем таква три интересантна мотива. Један је у облику пластичне осмобраке звијезде оивичене кружним вијенцем који у горњем дијелу има продужење у виду мање урезане кружнице (сл. 13). Други у доњем дијелу претставља урезану биљну стилизацију са спиралама, а у горњем дијелу веома потсјећа на претставу човјечијег лица (сл. 14). Трећи крст има јединствен мотив. То је, очито, претстава човјека — мушкарца (сл. 15).

Ријетки су натписи на оваквим споменицима. Они се понекад нађу на новијим споменицима. Само на једноме, по моме мишљењу, старијем споменику, јер му постанак мјештани не памте, нашао сам натпис. Он је био на западној страни крста. Писмо је ста-

Сл. 5. Обичан пластичан крст у водоравном положају на горњој страни споменика у Павлишенцима; у средини крста је округласто удубљење — чанак

рија ћирилица, а језик тог краја. Чита се овако: *Покоината Парашка Радева тука почива* (сл. 10).

*

У Павлишенцима сам дознао да надгробних споменика оваквих облика има и у Нагоричану, па сам и њих прегледао.

У Младом Нагоричану постоје такве двије некрополе, једна је код цркве св. Петке (наводно XVII вијек) са око 300 споменика, а друга код цркве св. Ђорђа (почетак XV вијека) са 500 споменика. Сви ови споменици су и по облицима и по украсима врло слични онима у Павлишенцима, само с том разликом што је број украсених прилично мален.

У Старом Нагоричану око познате цркве св. Ђорђа, задужбине краља Милутина, из почетка XIV вијека, смјештена је некропола са 250 споменика истих особина (сл. бр. 16 приказује поглед на ту некрополу с југозападне стране). Важна и нова особина ове некрополе је у томе што она има више споменика чије горње стране нису равне него се састоје од четири нешто накошена дијела, попут куће с кровом на четири воде. Код неких је тај нагиб врло благ а кровне ивице више или мање наглашене (сл. 17). У односу на украсе, некропола у Старом Нагоричану има неколико споменика код којих на горњим равним странама имају мотиви правоугаоника чије су двије дуже супротне странице једноставне линије, а двије краће цик-цак. Друга врста мотива састоји се у томе што се једна краћа страница правоугаоника претворила у непуну кружницу и у два лучно савијена дијела са страна (сл. 18, 19 и 20).

Сл. 6. Стилизован крст на горњој страни споменика у Павлишенцима

Сл. 7. Пластичан крст са два пара попречних краковва у водоравном положају, на горњој страни споменика у Павлишенцима

од мрамора, нису једноставни него често имају барокне елементе да би више одговарали укусу савременог мајстора и поручиоца.

На све четири споменуте некрополе између старих споменика, или одмах до њих, виде се и новији надгробни споменици таквих истих облика. То се запажа по изгледу и очуваности материјала, по новијим натписима (напр. 1936 године) као и по изјавама оближњих становника. На неким од тих некропола се и данас врши сахрањивање и на гробове постављају исти такви споменици, као напр. у Младом Нагоричану. У Старом Нагоричану нисам видео најновијих споменика, а мјештани су ми рекли да су они створили ново гробље, на другом мјесту, али да употребљавају исте такве споменике. У Павлишенцима сам видео нових гробова без таквих споменика. Иначе, новији споменици се лако распознају од старих по томе што имају крстове високе, од тврдог и бијелог камена, или

Сл. 8. Урезана бордура на крсту у Павлишенцима

Сл. 9. Крстови у Павлишенцима на којима се виде јабуке и стилизован крст

У много случајева сахрањивање покојника данас се обавља у старије гробне раке и под старе надгробне споменике. Причали су ми да у једној таквој породичној гробници има по 20 до 30 па' и до 50 сахрањених покојника. Раке су им иначе дубоке 120 до 150 см.

Сл. 10. Крст у Павлишенцима с претставом нише и крстова, и с натписом

Сл. 11. Претставе ниша на крстовима у Павлишенцима

Материјал од кога су прављени наши споменици је врло мекан пјешчар који се може обрађивати и једноставнијим алатом. Техничка обрада је на приличној висини. Облици су доста правилни, а површине пажљиво клесане, чак ми се чини да су неке и глачане. Избор и обрада украса и симбола су одраз степена укуса и смисла за цртеж, пропорцију и складност уопште људи чијем времену припадају ови споменици. Они су, осим тога, одраз схватања, вјеровања

Сл. 12. Претставе ниша на једном крсту у Павлишенцима

Сл. 13. Пластичан мотив звијезде и кружног вијенца на једном крсту у Павлишенцима

Сл. 14. Претстава људског lika на крсту у Павлишенцима

Сл. 15. Претстава људске фигуре на крсту у Павлишенцима

и обичаја народних. Споменици су изнутра грубо обрађени. Сигурно је да су постојали људи који су се бавили само израдом ових споменика јер су у томе послу постигли приличну вјештину. Распитујући се о каменоломима и мајсторима који данас клећу такве споменике, дознао сам да становници Старог и Младог Нагоричана споменике

Сл. 16. Део некрополе у Старом Нагоричану — поглед са југозападне стране; у позадини је црква св. Ђорђа

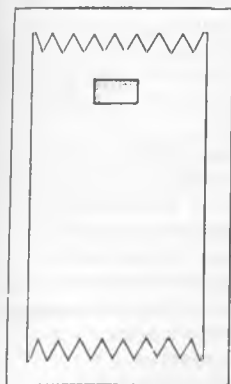
Сл. 17. Група споменика — сљемењака на некрополи у Старом Нагоричану

поручују из села Орах Сух које се налази око 6 км источно од Старог Нагоричана. Тамо се већ неколико генерација истих породица баве клесањем споменика. Данас се израда једног споменика наплаћује од 5 до 8 хиљада динара не рачунајући у то и транспорт који обично обавља сам поручилац.

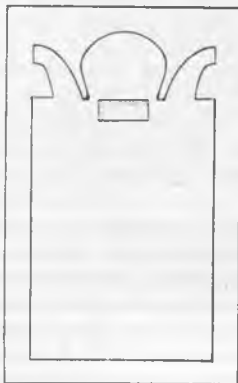
Колико сам могао запазити, ове споменике народ назива надгробним споменицима или само споменицима или каменовима. Нисам могао чути да их зову ковчезима или дивљанским ковчезима (по д-ру Филиповићу) нити пак сандуцима, како се зову стећци таквог облика у Босни. У Младом Нагоричану ковчегом називају дрвени сандук у коме се леш спушта у гробну раку. У истоме селу дознао сам да се поред термина споменик за наше надгробне споменике често употребљава термин „преклоп“, али ми нису знали да објасне зашто се тако зову. Подробнијим испитивањем и уз помоћ лингвиста то би се могло установити. Засада ми се чини да је околност што горња страна сличи поклопцу, а још више околност што је споменик шупаљ, па се поклапа на гроб, утицала на постанак таквог назива.

*

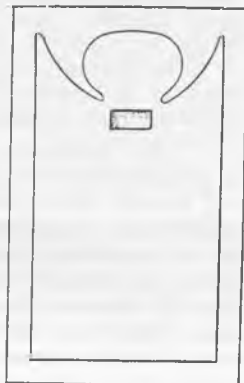
Кумановски преклопи у великој мјери потсећају на стећке иако ми се чини да с њима немају директне везе. Заиста, да преклопи нису шупљи и да немају усађене крстове, имали би облик стећака које, како сам већ напријед рекао, називамо сандуцима или тумбама. Преклопи у Старом Нагоричану, који имају косе кровне површине, увек потсећају на стећке који имају сљеме, због чега су названи

Сл. 18. Претстава мртвачког покрива од тканине на горњој површини споменика у Старом Нагоричану

Сл. 19. Претстава људске фигуре на споменику у Старом Нагоричану

Сл. 20. Претстава људске фигуре на споменику у Старом Нагоричану

сљеменацама или саркофазима. По мишљењу неких научних радника стећци у облику сљеменака претстављају „вјечну кућу“ какву су стари Словени правили од дрвета.⁴⁾ Преклопи на сљеме такође упућују на ту традицију. Стећци се често доводе у везу са проучавањем такозваног „богумилског питања“, а неки их чак називају „богумилским надгробним споменицима“ и „богумилском умјетношћу.“ Однос стећака и богумила још није расвијетљен и на садашњем степену проучавања о томе се не би могло ништа сигурно рећи, осим то да нема доказа да стећци не припадају богумилима, као и да нема доказа да су то искључиво богумилски споменици. Ако усвојимо теорију да је добар дио Босанаца припадао такозваној средњовјековној народној цркви, није вјероватно да је између ових и других Босанаца (који су припадали „правој“ цркви, који нису били „јеретици“ и „шизматичи“), био толики раскол да се нису покопавали на исте некрополе или да су имали различите прописе и обичаје сахрањивања и обиљежавања својих гробова. Напротив, има доста разлога за претпоставку да су стећци били обичај свих средњовјековних Босанаца. У свјетлу разматрања односа стећака и богумила, а досљедно томе и кумановских преклопа и богумила, име села гдје се налази прва описана некропола на први поглед такође би могло нешто да значи. Павлишенци упућују човјека на помисао о павлићанима као кршћанским јеретицима. Међутим, то питање тражи засебан студиј и то других стручњака. Кад би се знало како је настало име, гдје су живјели павлићани, да ли су преклопи из тога доба и куда су се све простирали, то би много значило у проучавању питања које сам овдје набацио. Засада само знамо да преклопи не припадају само Павлишеницима и да немамо разлога да их вежемо за павлићане. По оба-

вјештењима од проф. д-ра М. Филиповића и Митра Влаховића изгледа да преклопа нема на десној страни Вардара, него да су они специфични за подручје око Куманова, за т.зв. желиговску област, али и то да не престају са данашњом македонском границом, него да се пружају на сјевер, у Источну Србију, све до Свилајнца. То би, разумљиво, било корисно што прије тачно утврдити.

Ови преклопи и по другим својим особинама имају сличности са босанско-херцеговачким стећцима. Они као и стећци често на горњој страни имају округласта удубљења која ми у Босни називамо „воденица“ и „каменица“ и мислимо да је служило као посуда за даћу. Од мјештана у Павлишенцима дознао сам да такво удубљење служи за постављање свијеће и сакупљање воска при топљењу свијеће. На великом броју стећака видимо пластичне и урезане обичне или стилизоване крстове као и на преклопима, и то баш исте онакве као у Павлишенцима на слици 5 и 6. Крстови на стећцима и уопште нашим старим надгробним споменицима су необично важна тема. Нарочито је важно питање појаве антропоморфног крста као народног претхришћанског мотива. (На овоме мјесту упозоравам на етнографску студију Петра Ж. Петровића која је резултат његових дугогодишњих проучавања мотива на јужнословенским надгробним споменицима и која уноси доста нових момената и новог гледања на проучавање мотива стећака.)⁵⁾

Приказ звијезде са кружним вијенцем, који би се могао сматрати и приказом розете, на слици број 13, дјелује декоративно, па му посматрач у први мах и прилази као декоративном мотиву, али би дубљи студиј таквог мотива можда могао довести и до другачијих закључака. Да ли је то соларно-лунарни мотив који има првенствено симболично значење? По Петровићу, то би могла бити претстава покојникове главе која је престилизација мјесечевог круга који је у још ранијој епоси био симболична претстава људске главе.⁶⁾ Или на нашој слици бр. 14 изгледа да је у питању биљна стилизација као декоративни елеменат. Међутим, горњи дио прилично уочљиво дјелује као претстава човјечјег лица, са носом, очима и обрвама. То ме увелико потсећа на надгробне споменике у Студеници.⁷⁾ Па и други дио, који поред осталог има двије спирале, питање је да ли значи само декорацију или неки вјерски симбол. Можда је то претстава човјекских руку? Све су то питања која ће још дуго времена тражити одговоре као и што ће и многа слична питања мотива стећака, као напр.: да ли је карактеристичне мотиве Западне Босне, који често испуњавају чеоне стране сљеменака, правилније третирати стилизацијама љиљана, или антропоморфним крстовима, односно претставама покојника,⁸⁾ или: да ли приказе фантастичних животиња третирати хералдичким ознакама или вјерским симболима, итд.? То је везано и са општим погледом на мотиве надгробних споменика — да ли томе приступамо само са становишта ликовног, тј. да ли у њима хоћемо да видимо само умјетност, или само животну филозофију, или пак морамо на ствар гледати комплексно. Досадашњи обрађивачи стећака су, чини ми се, у мотивима стећака више гледали декорације или натуралистичке и реалистичке приказе из живота покојника, а мање израз унутарњег живота ондашњих људи.

Хтио бих само још неколико опажања о мотивима преклопа да кажем. На слици бр. 15 је претстава човјека, мислим мушкарца, јер бих хаљина жене, како се она обично приказује, сезала до глежања. Руке су опружене, па не бих рекао да се односи на какав вјерски обичај, него је то прије покушај портретирања покојника. Али је портрет, као и многи други на таквим споменицима, шаблонизован. Уз то је још и доста архаичан рад. Детаљи се не распознају уопште. То је само идеограм. Таквих претстава има и на стећцима, али је познато да се сличне претставе налазе и на каснијим надгробним споменицима.⁹⁾

Нише на вертикалним крстовима мислим да имају везе са вјерским обичајима послје сахране, са даћама. Можда је то мјесто гдје се пали свијећа или оставља јело? (По Петровићу би се те нише могле објашњавати симболичним претставама које су настале по мотиву стола на коме се покојницима дају даће, а који по облику сличи покојнику у мртвачком повоју.¹⁰⁾ Иако је на први поглед ово врло смјело гледање, ипак ми се чини доста увјерљивим, јер, заиста, чему аркаде на крсту, ако оне имају неког смисла на усправним странама сљеменака или сандука?). У вези с овим, ипак, напомињем да сам на неким стећцима нашао „воденицу“ на вертикалним странама, што је јасно да је она ту изгубила своју првобитну функционалност и претворила се у декорацију. Ради тога није сасвим искључена ни могућност да су аркаде прешле у декоративан елемент, па се такве појавиле и гдје им раније није било мјесто.

Ваљало би наћи и објашњење појаве јабука и коцки, за што ја данас немам претпоставке. Јабуке се јављају и на стећцима најкаснијег периода, вјероватно под утицајем муслиманских нишана, јер су јабуке чест елемент најстаријих нишана. Турчић мисли да јабуке на нишанима значе ознаку војничког рода (толчије), али ми се чини та претпоставка одвећ произвољном.¹¹⁾

Свакако је занимљива појава мотива на горњим странама преклопа у Ст. Нагоричану (сл. 18, 19 и 20). Држим да прва претставља ткани мртвачки покров, а друга и трећа самога покојника. Трансформација краће странице правоугаоника у главу и руке, баш на западној страни, гдје је глава покојникова, прилично јасно упућује на мисао о претстави човјека. За та два мотива досад нисам нашао аналогија.

Било би веома важно да се преклопи временски одреде и да се установи њихово поријекло. Д-р М. Филиповић није могао ништа сигурно рећи у погледу датирања дивљанских ковчега у Скопској Црној Гори. Ни сада то није могуће учинити, јер су елементи за то врло оскудни. Кад би старији преклопи имали натписе, па макар и без ознаке године, облици слова, језик и имена покојника, а онда аналогije украса, били би велика помоћ у одређивању хронологије преклопа. Нажалост, код преклопа у ранијем периоду, као и код стећака, није био обичај стављања натписа. Највјероватније је да натписа није било због малог броја писмених мајстора. У оваквој ситуацији би претраживање гробова могло пружити материјала за лакше датирање. По особинама које су заједничке и другим најстаријим надгробним споменицима добија се утисак као да преклопи воде своје поријекло из Средњег вијека. На такву претпоставку могла би донекле

упућивати и околност коју је навео д-р Филиповић — да су се у турском гробљу на Гази-Баби у Скопљу налазили комади преклопа као једини остаци некадашњег хришћанског гробља на томе мјесту.¹⁴⁾ Међутим, потребно је да имамо на уму да у Македонији и у Босни и Херцеговини има веома много старијих муслиманских надгробних споменика истог облика као што су преклопи, само с том разликом што муслимански нису од једног комада камена него од неколико добро везаних камених плоча. Умјесто крста код ових је на истом мјесту усађен нишан. И муслимански сандуци имају украсе у виду јабука и коцки као и преклопи. Ако у Македонији или у Србији, па и у Бугарској, нема средњовјековних надгробних споменика који би могли бити узор преклопима, требало би испитати везу преклопа с муслиманским споменицима. Можда су преклопи настали под утицајем муслиманских споменика? Таква претпоставка ми се чини највјероватнијом.

Данас се као сигурно може рећи једино то да преклопи имају своју дугачку традицију. Има много таквих споменика за које се не зна коме припадају, налазе се у напуштеним гробљима (Старо Нагоричано), на њима је уочљива велика старост, очеви и дједови данашњих најстаријих људи (у Павлишенцима напр.) причали су да су преклопи били прије њиховог рођења, итд. По многим околностима може се тврдити да су се преклопи употребљавали у XIX и XVIII вјеку, а вјероватно је да су они у своме подручју карактеристични и за нешто ранији период.

*

У сваком случају ови преклопи су занимљиви надгробни споменици. Они су не само ријетки облици, него свим својим особинама пружају драгоцјен материјал за проучавање. Због тога што су многи напуштени и изложени разноврсном рапидном уништавању, мислим да би их што прије требало евидентирати, а дјеломично и заштитити. Увјерен сам да ће се научни радници којих се то тиче заинтересовати за проучавање ове врсте споменика. У том погледу би требало проучавање проширити и на начин сахрањивања, архитектуру гробова, испитивање гробних прилога, јер ће све то дати важне податке за упознавање наше народне прошлости у периоду којем припадају преклопи.

Шефик Бешлагич

НАПОМЕНЕ

- ¹⁾ У прољеће 1957 године био сам у Скопљу ради обављања неких службених конзерваторских послова. Том приликом сам упозорен на појаву камених надгробних споменика у једном селу близу Куманова који по облицима и украсима личе босанско-херцеговачким стећцима. Сусретљивошћу Завода за заштиту и проучавање споменика културе НР Македоније и Завичајног музеја у Штипу имао сам могућност да те споменике видим.
- ²⁾ Филиповић д-р Миленко С., Дивљански ковчези — Гласник Земаљског музеја, Сарајево ХLI-1929 год., II свеска, 109—113.
- ³⁾ Код проучавања стећака у Босни и Херцеговини установио сам на неколико мјеста да мали стећци припадају покопаној дјечи.
- ⁴⁾ Скирић Владимир. Један узор босанских мраморова — Гласник Земаљског музеја, Сарајево 1928, 141—144.

- ⁴) Петровић Петар Ж., Мотиви на босанско-херцеговачким стећцима — Зборник Матице српске, серија друштвених наука, Нови Сад, 1955, бр. 10, 15—32.
⁵) Петровић Петар Ж., тамо, стр. 21 и 25.
⁶) Каталог Изложбе српских надгробних споменика у Етнографском музеју у Београду, 1955-56 год., сл. бр. 9 и 11.
⁷) Бешлагич Ш., Купрес, Сарајево 1954 год., 163—168.
⁸) Види каталог Изложбе српских надгробних споменика, Београд 1955—1956 год.
⁹) Петровић Петар Ж., тамо, стр. 26—27.
¹⁰) Турчић В., Рукопис о стећцима који се налази у Библиотеци Земаљског музеја у Сарајеву.
¹¹) Филиповић д-р М., тамо, стр. 112.

AN UNUSUAL VARIETY OF TOMBSTONES IN THE REGION OF KUMANOVO

His attention having been called to some rare types of tombstones in the region of Kumanovo (Macedonia), the author, who is usually occupied with the study of medieval tombstones in Bosnia and Herzegovina, has been given an opportunity to visit such necropolises in the villages of Pavlišenci and Staro and Mlado Nagoričane. These necropolises contain several hundreds of tombstones in form of rectangular parallelepipeds whose top side overhangs a little the perpendicular ones, or rises in the shape of a roof. The tombstones are concave in the inside and they overlie the tomb. They are monolithic and oriented in the direction west-east. A cross is inserted on their western side. Such tombstones are called „preklopi”. Some of these tombstones, but not very many, have symbolic or ornamental, plastic or engraved motifs, which remind of standing tombstones (stećak) of Bosnia and Herzegovina. These are: friezes in form of zigzag lines or lined up isosceles triangles, in the shape of apple-halves or cubes. On the upper, flat, surface are to be seen common or conventionalized crosses, rosettes and round vessels. At Staro Nagoričane several tombstones have on these sides a schematical representation of the deceased, covered with cloth shrouds. The inserted crosses, too, have symbolic and ornamental elements in form of apples, incised crosses, conventionalized plants and portraits of the deceased. On some crosses are engraved niches in form of arcade-чрцима according to some authors, symbolize the table for the burial repast (daća, in the shape of the corpse wrapped up in a winding sheet.

The author has found several characteristics of „preklopi” similar to those of standing tombstones. However, he does not conclude that they are directly connected, but presumes that „preklopi” could have originated under the influence of older Moslem tombstones of the same form, but constituted of several plates.

It is certain that „preklopi” were used in the XVIIIth and XIXth centuries, but there is, so far, no evidence that they had existed previously to this period.

UNE VARIÉTÉ RARE DE PIERRES TOMBALES DANS LA RÉGION DE KUMANOVO

Dans le présent article l'auteur appelle l'attention aux étranges pierres tombales, d'une forme très rare, lesquelles n'ont pas été étudiées jusque là et que l'on rencontre dans la région de Kumanovo (en Macédoine). Ces monuments rappellent, par leurs formes et motifs symboliques et ornementaux, les stèles médiévales en Bosnie et Herzégovine ainsi que les anciens monuments musulmans que l'on trouve dans les deux provinces sus-mentionnées ainsi qu'en Macédoine.

Ces pierres tombales sont appelées „preklopi” par les habitants de la région. Selon l'auteur, ces monuments se sont formés sous l'influence des pierres tombales musulmanes semblables et datent indubitablement du XVIIIe et du XIXe siècles, mais il n'exclue pas la possibilité qu'ils soient encore plus anciens.

LIST OF FIGURES

- Fig. 1. Necropolis at Pavlišenci — view from the south-east
Fig. 2. Several tombstones in the necropolis at Pavlišenci
Fig. 3. Ornaments on vertical sides of the tombstone at Pavlišenci
Fig. 4. Ornament on the upper side of the tombstone at Pavlišenci
Fig. 5. Simple plastic cross in the horizontal position on the upper side of the tombstone at Pavlišenci. In the very middle of the cross there is a roundish hollow called „čanak" (platter).
Fig. 6. Conventionalized cross on the upper side of the tombstone at Pavlišenci
Fig. 7. Plastic cross with two pairs of transverse shanks, in horizontal position, on the upper side of the tombstone at Pavlišenci
Fig. 8. Engraved border on the cross at Pavlišenci
Fig. 9. Crosses at Pavlišenci with ornaments in shape of apples and a conventionalized cross
Fig. 10. Cross at Pavlišenci with a niche and several crosses bearing inscriptions, represented on it
Fig. 11. Representation of niches on crosses at Pavlišenci
Fig. 12. Representation of niches on a cross at Pavlišenci
Fig. 13. Plastic motifs representing stars and round garlands on a cross at Pavlišenci
Fig. 14. Human face represented on a cross at Pavlišenci
Fig. 15. Human figure represented on a cross at Pavlišenci
Fig. 16. A part of the necropolis at Staro Nagoričane — view from the south-west. In the background St. George's Church
Fig. 17. Group of ridge-roofed tombstones in the necropolis at Staro Nagoričane
Fig. 18. Representation of the shroud of cloth on the other surface of the tombstone at Staro Nagoričane
Fig. 19. Representation of the human figure on the tombstone at Staro Nagoričane
Fig. 20. Representation of the human figure on the tombstone at Staro Nagoričane